

dydstyplin, 3 bereznia 1959 r. // Z lystuvannia Ivana Krypiakevycha z kyivskym kolehamy (1958–1959 rr.) / Publ. O. Rublova // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 8: Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytzii, nautsi, suspilstvi. – S. 493–494.

¹³ Dyv.: Lystuvannia Ivana Krypiakevycha z Fedorom Shevchenkom / Publ. Yu. Slyvky // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 8. – S. 542.

¹⁴ Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorichnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR». – S. 281–284.

¹⁵ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshcheykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 14, op. 2, spr. 1578, ark. 1 (dali – TsDAVO Ukrainy).

¹⁶ Tam samo, ark.2.

¹⁷ Tam samo.

¹⁸ Tronko P. Kraieznavstvo Ukrainy: zdobutky i problemy (do III zizdu Vseukrainskoi spilky kraieznavstv). – K., 2003. – S. 56–59.

¹⁹ Yoho zh. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 19.

²⁰ Tam samo. – S. 38–39; TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 12, ark. 124.

²¹ Tronko P. T. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 19–20.

²² TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 7, ark. 12.

²³ Tam samo.

²⁴ Tronko P. T. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 20.

²⁵ Tam samo. – S. 20–21.

²⁶ Dokladnishe dyv.: Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorichnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR» // Rehionalna istoriia Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei. – Vyp. 9. – S. 289–290.

²⁷ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 6, ark. 60–61; Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorichnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR». – S. 289.

²⁸ Tronko P. T. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 22.

²⁹ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 7, ark. 56–85.

³⁰ Tam samo, op. 2, spr. 5, ark. 14.

³¹ Tam samo, ark. 14–15.

³² Tam samo, ark. 15.

³³ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 6, spr. 3648, ark. 56–59 (dali – TsDAHO Ukrainy); dyv. takozh: Memorandum A. D. Skaby, P. T. Tronka ta O. K. Kasymenka dlia TsK KPU pro pidhotovku bahatotomnoi «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR», 1 liutoho 1964 r. // Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy; uporiad. O. S. Rublov; vidp. red. akad. NAN Ukrainy V. A. Smolii. – K. : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – S. 171–175.

³⁴ TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 6, spr. 3648, ark. 12; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy. – S. 175–176.

³⁵ Naukovyi arkhiv Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, ch. 2, spr. 1, ark. 119, 140 (dali – NA IIU NAN Ukrainy); Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy. – S. 186–187.

³⁶ NA IIU NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, ch. 2, spr. 1, ark. 151; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy. – S. 188.

³⁷ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 2, spr. 1, ark. 47.

³⁸ Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR: V 26 t. / AN URSSR. Instytut istorii; Holov. redkol.: P. T. Tronko (holova) ta in. – K. : Holov. red. URE AN URSSR, 1967. – Kharkivska oblast. – 1003 s.

³⁹ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 31, ark. 28–29.

⁴⁰ Tam samo, spr. 32, ark. 19–37.

⁴¹ Dokladnishe dyv.: Pietukhov M. Ya. U vchenii radi Instytutu istorii SRSR Akademii nauk SRSR / M. Ya. Pietukhov // Ukr. ist. zhurn. – 1970. – № 11. – S. 155–156.

⁴² TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 35, ark. 5. TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 35, ark. 5.

УДК 930(47)084.9«5–1985»

© Юрій Латиш
(Київ)

КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗМУ НАПРИКІНЦІ 1970-х – НА ПОЧАТКУ 1980-х рр. І ПРИЧИНИ ПЕРЕБУДОВИ: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті висвітлюється історіографія системної кризи в СРСР, аналізуються погляди науковців різних країн на причини застою та Перебудови, розглядаються основні підходи та концепції в радянології.

Ключові слова: історіографія, радянська модель соціалізму, криза, застій, Перебудова, СРСР.

Ю. Латыш
(Киев)

КРИЗИС СОВЕТСКОЙ МОДЕЛИ СОЦИАЛИЗМА В КОНЦЕ 1970-х – НАЧАЛЕ 1980-х гг. И ПРИЧИНЫ ПЕРЕСТРОЙКИ: ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье освещается историография системного кризиса в СССР, анализируются взгляды ученых разных стран на причины застоя и Перестройки, рассматриваются основные подходы и концепции в советологии.

Ключевые слова: историография, советская модель социализма, кризис, застой, Перестройка, СССР.

I. Latysh
(Kyiv)

THE CRISIS OF THE SOVIET MODEL OF SOCIALISM IN THE LATE 1970S – EARLY 1980S. AND THE REASONS FOR PERESTROIKA: HISTORIOGRAPHY

The article considers the historiography of systemic crisis in the Soviet Union, scientists' views from different countries on Brezhnev stagnation and perestroika, basic approaches and concepts in Sovietology are analyzed.

An author sees reviewing of basic historiography tendencies and movements regarding the crisis of the Soviet model of socialism in the late 1970s – in the early 1980s and causes of perestroika as the task of this article.

In the mid-1970s the USSR started to fall behind with western countries in the scientific and technical progress development, the economic growth and labour productivity decreased. The Soviet Union economy was depleted due to participation in arms race. Most revenue Soviet Union received from natural resources sale and alcohol trade. There was no understanding of post-industrial development in Soviet leadership. That is why there are reasonable grounds to talk about the Soviet system crisis.

A question about Soviet system achievements and deficiencies is still a matter of hot and frequently politicized scholarly disputes. Representatives of varied scientific schools and movements provide various answers to these questions. In historiography two concepts were established: «structural defects» of the Soviet model and Soviet communism historical defectiveness.

Soviet ideology, insisting on crisis imminence under capitalism, considered Soviet society to be crisis-free. Even those, who in veiled form, were trying to raise a question about the crisis of socialism, were harshly criticized. In the Soviet Union no survey had been issued, the result of which would be a prediction of crisis or even its opportunities. Ideology became frozen at 1930s level. The researches of this problem had been started only during a period of perestroika, when the word «stagnation» came into wide use.

First articles of economic journalism of perestroika, which became a sort of milestones in public opinion formation in favor of reforms, were consolidated by strong anti-bureaucratic pathos and proceeded from fundamental representation about irrationality of Soviet planned economy. In the early years of perestroika a theory of socialism deformation was dominated. Over the course of time a thesis on complete inefficiency of command-administrative system, which had destroyed work incentives and had become a reason of alienation of labour class and peasant class from means of production, was formed.

In the West in the ideological climate of cold war the version about historical defectiveness of communism had arisen. It was based on the doctrine of totalitarianism. A totalitarian paradigm was guided by the fact that Soviet model of development («real socialism») and its system of planned economy were unable to provide necessary quantity and quality of material values to its citizens, as a consequence of which, grounds for their further existence had disappeared. A totalitarian paradigm had become predominant interpretation of the Soviet period of history in many countries in the post-Soviet space (in Ukraine, Baltic States, Georgia, and in the 1990s in Russia). In Ukraine it became a reality with a concept of systemic crisis of the Soviet totalitarian system.

Today there is no consensus among experts regarding the reasons of Soviet stagnation of the 1970s. They were started to be debated in the west historiography since the beginning of 1980s. There were the following among the potential factors of «stagnation»: 1) effectiveness difficulties regarding central planning implementation; 2) labour discipline reduction; 3) conscious decision of planning agencies to reduce economic growth rate after 1975; 4) «bottleneck» in the key economic sectors – oil production, railway sector; 5) negative demographic trends; 6) unfavorable weather conditions; 7) indirect effect from deceleration of economic growth in the West after 1973; 8) considerable expenses for defense.

Therefore, there were two dominant approaches in the crisis historiography of the Soviet model of socialism. The first one is based on Marxist tradition and issued from postulates of former communist leaders (L. Trotsky, M. Djilas). It is confined to an assertion that in the course of construction of socialism in the Soviet Union the series of deviations from «general plan» were allowed, in consequence of which «structural defects» were happened, first of all, rules of nomenclature, which became beneficial owner of the means of production and was aimed to gain it into private ownership. The second approach is based on the thesis on congenital defectiveness and non-formation of communism, which offended humanity natural development by violent means – that is why liberal capitalism was doomed to crisis and destruction.

Keywords: *Historiography, Soviet model of socialism, crisis, stagnation, Perestroika, USSR.*

У середині 1970-х рр. СРСР почав відставати від країн Заходу в розвитку науково-технічного прогресу, уповільнились темпи зростання економіки, продуктивності праці. Радянська держава втягнулася в гонку озброєнь, яка виснажувала економіку країни. Пріоритетність ВПК призводила до дефіциту товарів широкого споживання, зокрема лише 29% української промисловості працювало на споживчий ринок. Значну частину доходів Радянського Союзу складали кошти, виручені від продажу природних ресурсів і торгівлі спиртним. У радянського керівництва не було розуміння завдань постіндустріального розвитку, воно мислило валовими категоріями¹. Існують всі підстави говорити про кризу радянської системи. Адже навіть Генсек ЦК КПРС Ю. Андропов був змушений визнати, що «ми ще досі не вивчили в належній мірі суспільство, в якому живемо і працюємо, ще не повністю розкрили властиві йому закономірності, особливо економічні. Тому інколи вимушені діяти, так би мовити, емпірично, вельми нераціональним способом проб і помилок»².

Завдання статті автор вбачає в розгляді основних історіографічних тенденцій та напрямів щодо кризи радянської моделі наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. та причин Перебудови. Комплексне дослідження цієї проблеми в історіографії відсутнє. Окремі її аспекти порушувались у студіях В. Литвина, К. Ніколаєць, І. Шебаліна та ін.

Питання про здобутки та вади радянської системи, відповідно і про передумови системної трансформації залишаються предметом гострих і часто політизованих наукових дискусій. Представники різних наукових шкіл дають різні відповіді на ці питання. В історіографії окреслились дві концепції: «конструктивних недоліків» радянської моделі та історичної дефектності комунізму.

Одним з перших на загрозу переродження радянського соціалізму, визрівання в його надрах капіталістичних відносин вказав Л. Троцький у книзі «Зраджена революція: Що таке СРСР і куди він йде?». На думку цього автора, бюрократія буде прагнути звести нанівець результати соціалістичної революції з метою стати спадковим власником майна, яким вона розпоряджається.

Новим правлячим класом назвав комуністичних бюрократів колишній югославський партійний функціонер М. Джилас. Цей клас прилаштував державу для своїх приватних інтересів, від імені держави та суспільства розподіляє державну власність. На його думку, терміни «державна», «соціалістична» чи «суспільна» власність перетворились на юридичну фікцію, а «новий клас» під виглядом захисту соціалізму захищає свою тоталітарну владу і власність³.

На подібні факти звертали увагу й китайські комуністи, відзначаючи, що проголошення СРСР за М. Хрущова безкласовим суспільством було передчасним, в країні сформувався привілейований прошарок, процвітає корупція⁴.

Відомими критиками радянської системи були емігранти з СРСР: чеченський публіцист А. Авторханов та історик й радянолог М. Восленський. Саме після публікації книги останнього термін «номенклатура» став широко вживаним у гуманітарних науках.

Угорський дослідник соціалістичної економіки Я. Корнаї прийшов до висновку, що соціалістична система принципово менш ефективна за ринкову. На його думку, прийняття стратегічних рішень було виключною преро-

гативною партійної верхівки, а управлінські імпульси йшли лише згори вниз. Внаслідок всеохоплюючого впливу партії відбувалось змішання політичних й адміністративних функцій, що оберталось домінуванням політико-ідеологічних імперативів над економічною доцільністю⁵. Головним недоліком соціалістичного виробництва Я. Корнаї вважав відсутність у державних підприємств матеріальної відповідальності за результати своїх дій. Він визнавав дефіцит іманентною властивістю соціалізму.

На сьогодні серед фахівців немає єдиної думки про причини радянської стагнації 1970-х рр. Вони почали дебатоватись у західній історіографії з початку 1980-х рр. Серед можливих чинників стагнації вказувались: 1) труднощі ефективного здійснення централізованого планування; 2) зниження трудової дисципліни; 3) свідоме рішення планових органів зменшити темпи економічного зростання після 1975 р.; 4) «вузькі місця» в ключових секторах економіки – нафтовидобуванні, залізничному транспорті; 5) несприятливі демографічні тенденції; 6) несприятливі погодні умови; 7) непрямий ефект від уповільнення зростання на Заході після 1973 р.; 8) значні видатки на оборону⁶.

Радянська ідеологія, наполягаючи на немінучості криз при капіталізмі, вважала радянське (начебто соціалістичне) суспільство безкризовим, а ті, хто навіть у завуальованій формі намагався ставити питання про кризу соціалізму (Є. Амбарцумов), зазнавали критики. В СРСР не існувало жодного дослідження, результатом якого б стало передбачення кризи або навіть її можливості. Взагалі ідеологія в країні, де теоретиком міг виступати лише Генеральний секретар ЦК КПРС, застигла на рівні 1930-х рр. Через це дослідження відповідної проблематики розпочалось лише за доби Перебудови, коли в широкий вжиток увійшло поняття «застій». Прибічники М. Горбачова стверджують, що, за словами А. Черняєва, «в 1985 році Радянський Союз вже не був здоровою, життєздатною і величавою державою. Це була слабюча держава, яка втратила свій першопочатковий імпульс і застрягла на своєму «особливому шляху»⁷.

Перші статті перебудовної економічної публіцистики Т. Заславської, Г. Попова, Л. Пяшевої, В. Селюніна, М. Шмельова, що стали своєрідними віхами у формуванні громадської думки на користь реформ, були об'єднані

сильним антибюрократичним пафосом і виходили з фундаментального уявлення про ірраціональність радянської планової економіки. В перші роки Перебудови панівною була теорія деформованого Й. Сталінінм соціалізму, в основі якої лежало твердження, що справжня модель відображалась в непі і бухарінській лінії на побудову соціалізму через ринок. Однак поступово формувались тези про повну неефективність адміністративно-командної системи, яка зруйнувала стимули до праці, стала причиною відчуження робітничого класу й селянства від засобів виробництва⁸.

На початку 1990-х рр. розпочався серйозний аналіз розвитку радянського суспільства у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС опублікував колективну монографію, в якій значну увагу було приділено розгляду негативних чинників в економіці, соціальній сфері тощо. Автори стверджували, що напередодні Перебудови в СРСР склалась «передкризова ситуація». Вони зазначали: «Брежневське керівництво являло собою консервативний апаратно-бюрократичний початок у партії, і воно органічно вписувалось у сталінську адміністративно-командну систему, свято охороняючи її догмати, забобони і недоліки. Зі свого боку концепція розвиненого соціалізму сприяла консервації цих недоліків, оскільки вона вела убік від наболілих проблем, від реальних суперечностей суспільства»⁹. Невдовзі видавництво «Прогрес» випустило збірник статей відомих учених і публіцистів (В. Тихонов, В. Попов, М. Шмельов, О. Гуров, Ю. Левада, Г. Померанц, В. Пантін, В. Найшуль та ін.), що містив більш різкі оцінки застійного періоду¹⁰.

Однак багато авторів залишились на позиціях конструктивних недоліків радянського соціалізму. На думку філософа О. Зінов'єва, «комуністична криза» відрізняється від криз у капіталістичному суспільстві. Якщо останньому притаманна економічна криза, то ядром першої стає криза система влади і управління¹¹. О. Зінов'єв стверджував, що брежневські роки були часом найбільш стрімкого прогресу і забезпечили людям найвищий життєвий рівень за всю історію Росії. Однак саме тоді накопичились передумови для кризи, який розпочався з приходом до влади М. Горбачова і початком Перебудови¹².

Американський соціолог і філософ І. Валлерстайн тривалий час пояснював проблеми

СРСР, порівнюючи його із заводом, захопленим профспілковими активістами. Якщо робітники спробують керувати підприємством самостійно, вони неминуче зіткнуться з правилами капіталістичного ринку. Таким чином, робітники зможуть добитися кращого розподілу матеріальних винагород, але не рівності чи демократії. Скоро найбільші «реалісти» серед робітничих лідерів почнуть відновлювати виробничу дисципліну, а під дією «залізного закону олігархії» вузьке коло тих, хто ухвалює рішення, відокремить себе від основної групи і поступово еволюціонує в нову правлячу еліту. Через деякий час колишні лідери робітників відкинуть попередню ідеологію і перетворяться на менеджерів.

На думку Г. Дерлуг'яна, основні суперечності радянського комунізму в його пізній період полягали в площині протистояння старіючої бюрократичної номенклатури з середньою стратою освічених фахівців і творчих інтелектуалів – аналогії європейського руху «нових лівих», котрі пізніше «перебудуються» на рейки неолібералізму та/або етнічного націоналізму. Сутність брежневського «застою» склали наслідки прагнення номенклатури «приручити» радянських робітників з метою протиставити їх інтелігенції. Наслідками стали «загальна комфортна безвідповідальність», втрата ідейних орієнтирів, закупорка соціальної мобільності¹³.

Заокеанські дослідники Д. М. Котц і Ф. Вір вважають, що стагнація в СРСР після 1975 р. була зумовлена на так провалами радянської системи, як її успіхами. Майже 50 років швидкого економічного зростання і розвитку призвели до таких змін в економіці і суспільстві, внаслідок яких централізована й ієрархізована форма планування й управління, що забезпечувала зростання, виявилась неефективною. До 1970-х рр. люди в СРСР стали іншими. Більшість тепер складала освічені «непрості» городяни, які звикли жити з певним рівнем комфорту. Вибудувана «згори донизу» авторитарна система все більше вступала в конфлікт з потребами цього нового прошарку радянського населення в деякій автономії й самостійності прийняття рішень¹⁴.

Б. Кагарлицький і В. Сергєєв стверджують, що Радянський Союз опинився жертвою власного успіху. Створені в 1930-ті рр. централізована система і мобілізаційна економіка як радянська відповідь на виклик Великої депресії були ефективні в часи індустріалізації та

війни. Коли країна стала індустріальною, а життя увійшло в мирне русло, ці методи більше не працювали¹⁵.

О. Бузгалін вбачає причини кризи й розпаду радянської моделі в такому явищі, як сталінський «реальний» або «мутантний» соціалізм. На його думку, через недостатність передумов побудови соціалізму в Росії (відсутність достатнього рівня цивілізації, кількості індустріального пролетаріату, низький потенціал соціальної творчості) «можливість створення вільного комуністичного суспільства знизу була абсолютно мінімальною, якщо існувала взагалі»¹⁶. Тому побудова нового суспільства йшла паралельно з розвитком бюрократичної державно-партійної системи і, зрештою, номенклатура перемогла «соціальну творчість трудящих». У результаті в СРСР сформувався лад, який міг існувати в умовах індустріально-аграрної країни, що перебуває в оточенні колоніальних імперій та фашистських держав. Але через мутації «стратегічних соціалістичних тенденцій» «не був адекватним для нових умов генезису науково-технічної революції, оскільки не міг дати адекватної відповіді на виклики глобальних проблем, що загострювались, нових процесів зростання добробуту, соціалізації і демократизації, які розгортались у розвинених капіталістичних країнах у другій половині ХХ століття»¹⁷.

На втраті Радянським Союзом своїх позицій на етапі формування постіндустріального світу акцентує увагу російський історик М. Полинов. На його думку, бюрократизована, централізована, негнучка радянська економіка повільно реагувала на виклики часу, слабо долучалась до досягнень науково-технічного прогресу. Загостренню кризи сприяла політика адміністрації Р. Рейгана, спрямована на ліквідацію суспільно-політичного ладу в СРСР. Таким чином, стверджує М. Полинов, у середині 1980-х рр. стало зрозуміло, що далі затягувати з реформами вже не можна¹⁸.

На думку Л. Бизова, ідеї Перебудови були пов'язані зі складними процесами соціальної й ціннісної трансформації, які розпочалися на зламі 1960–1970-х рр. Серед них виділяються: процес урбанізації, в межах якого почало формуватися масове споживацьке суспільство, засноване на індивідуалістичній системі цінностей; криза традиційної системи мотивації, що призвело до зниження трудової ефектив-

ності; процес соціального розширення радянського суспільства, поява «нової радянської еліти», яка стала локомотивом формування західної системи цінностей в СРСР; початок процесу світової глобалізації, утворення «світової еліти», органічною частиною якої стала відчувати себе значна частина еліти радянської; різке скорочення вертикальної мобільності в період застою, коли велика частина молоді стала почувати себе соціально і професійно незатребуваною¹⁹.

На Заході в ідеологічному кліматі «холодної війни» виникла версія про історичну дефектність комунізму. В її основі лежала доктрина тоталітаризму, біля витоків якої стояла Х. Арндт. Розробниками цієї доктрини також були З. Бжезинський, У. Гріффіт, Ф. Нойман (США), К. Поппер, Л. Шапіро (Велика Британія), Р. Арон, П. Берто, Й. Форестьє, Ф. Перру (Франція), В. Конце, Г. Фрейєр, Р. Левенталь, П. Лідц, К. Тальгайм (ФРН). Вона знайшла своє відображення в історичних студіях А. Брауна, М. Малія, Ф. Колемана, С. Коткіна, Р. Пайпса, Ф. Фюре та ін²⁰.

Тоталітарна парадигма виходить з того, що радянська модель («реальний соціалізм») та його система планового господарства виявились не в змозі забезпечити своїм громадянам необхідної кількості та якості матеріальних благ, внаслідок чого зникли підстави для їх подальшого існування. Яскравим прикладом такого підходу є дослідження М. Малія, в якому зміст радянської історії визначається як «велика утопічна авантюра нашого століття». На думку Ф. Фюре, в час «історичного згасання» комунізму (за Л. Брежнєва) «... вимальовувалось щось на зразок пом'якшеної утопії, яка відмовилася від чистої форми, заради відкладення на деякий час свого занепаду: щось похідне від «радянської моделі» з доданням індивідуальної свободи»²¹.

Довкола цієї основної тези нанизуються ідеї про «першопочаткові вади» радянського ладу, який був «народжений в насильстві» і жив «самим насильством», «заперечував природу людини», і був несумісний з ідеєю демократичного розвитку. Зокрема, Р. Пайпс виводив радянський тоталітаризм з унікально-національної традиції російського самодержавства і національної традиції інтелігентської ортодоксії, акцентував увагу на «родовій травмі» СРСР – політичному перевороті 1917 р.

Твердження про ідеократичний характер радянського режиму і про диктатуру меншості

(номенклатури) дозволяють робити висновок про принципову неререформованість Радянського Союзу, а відповідно, і про його неадаптованість до викликів гонки озброєнь та інформаційного суспільства. В рамках доктрини тоталітаризму розпад Радянського Союзу видається неминучим підсумком існування суспільства і держави, збудованих на хибних (антиліберальних) принципах. Щоправда, чимало інтелектуалів (економіст Дж. К. Гелбрайт, радянолог С. Біалер) на початку 1980-х рр. висміювали тих, хто очікував швидкого краху СРСР.

Тоталітарна парадигма стала майже офіційною інтерпретацією радянського періоду історії в багатьох пострадянських країнах (Україна, країни Балтії, Грузія, а в 1990-ті рр. і Росія). Зокрема, в Україні вона знайшла втілення в концепції системної кризи радянської тоталітарної системи²².

Цієї ж точки зору дотримуються і деякі російські історики. На думку В. Согріна, «до 1980-х рр. західна цивілізація здобула перемогу над реальним соціалізмом, продемонструвавши перевагу не тільки у виробництві та споживанні товарів, у політичній демократії, але і в розвитку систем соціального захисту та забезпечення населення...»²³.

На думку В. Шестакова, в 1950–1970-х рр. відбулась еволюція політичного режиму від особистої диктатури Й. Сталіна, заснованої на масовому терорі, до олігархічного правління. Але серйозних змін, ускладнення устрою внутрішнього життя не відбулось, тому що з'явилося нове джерело ресурсів – колосальні родовища газу в Західному Сибіру²⁴.

В. Калитв'янський вважає, що доба брежневського застою була інерційним розвитком держави, політична й економічна система якої залишались повністю сталінськими. В умовах пом'якшення режиму закладені Сталіним засади переставали працювати²⁵.

Таким чином, в історіографії кризи радянської моделі соціалізму домінують два підходи. Перший спирається на марксистську традицію і виходить з постулатів колишніх лідерів комуністичних країн (Л. Троцький, М. Джилас). Він зводиться до твердження, що в ході побудови соціалізму в СРСР було допущено низку відступів від «генерального плану», внаслідок чого виникли «конструктивні недоліки», в першу чергу, засилля номенклатури, яка стала реальним власником засобів

виробництва і прагнула отримати їх у приватну власність. Інший підхід спирається на тезу про вроджену дефектність і неререформованість комунізму, який шляхом насильства порушив природний розвиток людства – ліберальний капіталізм, тому був приречений на кризу і загибель.

¹ SSSR. Nezavershennyi proekt / pod obshch. red. A. V. Buzghalya, P. Lynke. – M., 2013. – S. 234.

² Andropov Yu. V. Yzbrannyye rechy y staty / Yu. V. Andropov. – M., 1983. – S. 294.

³ Dzhylyas M. Novyi klass / M. Dzhylyas. – Niu-York, 1961. – S. 82.

⁴ O khrushchevskom psevdokommunyzme y eho vsemyrno-ystorycheskom uroke // Mao Tszedun. Malenkaia krasnaia knyzhysa. – M., 2007. – S. 396–418.

⁵ Корнаи Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма / Я. Корнаи. – M., 2000. – С. 59–62.

⁶ Hewett Ed. A. Reforming the Soviet Economy: Equality versus Efficiency. – Washington, 1988. – P. 51–72; Levine H. S. Possible Causes of the Deterioration of Soviet Productivity in the Period 1976–1980 // Soviet Economy in the 1980's: Problems and Prospects. – P. 1. – Washington, 1983. – P. 155–168; Ofer G. Soviet Economic Growth: 1928–1985 // Journal of Economic Literature. – 1987. – Vol. 25, No. 4. – P. 1814–1819. 1767–1833; Schroeder G. E. The Slowdown in Soviet Industry, 1976–1982 // Soviet Economy. – 1985. – Vol. 1. – P. 47–67 P. 42–74.

⁷ Chernyaev A. S. Sovet-skoe obshchestvo: pochemu raspalos' soyuznoe hosudarstvo / A. S. Chernyaev // Horbachevskyye chtenyua. – Выр. 9. Dva putcha y raspad SSSR. – M., 2011. – S. 6.

⁸ Selyunyn V. Ystoky / V. Selyunyn // Novyye myr. – 1988. – # 1. – S. 162–189.

⁹ Na porohe kryzysa. Narastanye zastoynykh yavlenyy v partyu y obshchestve / Otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 1990. – S. 63.

¹⁰ Pohruzhzhenye v tryasynu: anatomya zastoya. – M., 1991.

¹¹ Zynov'ev A. A. Na puty k sverkhobshchestvu / A. A. Zynov'ev. – M., 2008. – S. 387.

¹² Tam samo. – S. 377–378, 388.

¹³ Derluh'yan H. Chem kommunyzm byl / H. Derluh'yan // Vallerstain Y., Kollynz R., Mann M. y dr. Est' ly budushchee u kapytalyzma? – M., 2015. – S. 189, 192.

¹⁴ Kotts D. M. Put' Rossyy ot Horbacheva k Putynu: Hybel' sovet-skoy systemy y novaya Rossyya / D. M. Kotts, F. Vyr. – M., 2013. – S. 75–76.

¹⁵ Kaharlytsky B. Yu. Ystoryya Rossyy: Myrosystemnyy analiz / B. Yu. Kaharlytsky, V. N. Serheev. – M., 2013. – S. 374.

¹⁶ Buzhalyn A. V. Trotskyy y Stalyn: dva lyka Revolyutsyy. Razmyshlenyya v svyazy s 130-letyem L'va Bronshteyna y Yosyfa Dzhuhashvyly / A. V. Buzhalyn // Kommunyst. – 2010. – # 1. – S. 71.

¹⁷ Buzhalyn A. V. Stalyn y raspad SSSR / A. V. Buzhalyn, A. Y. Kolhanov. – M., 2003. – S. 59

¹⁸ Polynov M. F. Ystorycheskiye predposylky perestroyky v SSSR. Vtoraya polovyna 1940 – pervaya polovyna 1980-kh hh. / M. F. Polynov. – SPb., 2010. – S. 505–506.

¹⁹ Byzov L. H. Perestroyka: 20 let spustya. Kohda okonchyt-sya perestroyka? Po materialam YKSY RAN y

VTsYOM) / L. H. Vyzov // Zolotoy lev. – 2005. – # 61–62 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.zlev.ru/61_31.htm – Доступ: 15.03.2015.

²⁰ Brown, A. Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective. – Oxford, 2007; Coleman F. The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years that Shook the World, from Stalin to Yeltsin. – New York, 1996; Kotkin S. Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000. – New York, 2001; Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991. – New York, 1994.

²¹ Fyure F. Mynule odniyeyi ilyuziyi. Narys pro komunistychnu ideyu u KhKh stolitti / F. Fyure. – K., 2007. – S. 7.

²² Baran V. K. Ukrayina v umovakh systemnoyi kryzy (1946–1980-i rr.) / V. K. Baran, V. M. Danylenko. – K., 1999. (Ukrayina kriz' viky. – T. 13).

²³ Sohryn V. V. 1985–1995: realyy u utopyu novoy Rossyy / V. V. Sohryn // Otechestvennaya ystoryya. – 1995. – # 2. – S. 4.

²⁴ Bezborodov A. Perestroika y krakh SSSR. 1985–1993 / A. Bezborodov, N. Elyseeva, V. Shestakov. – SP, 2010. – S. 10.

²⁵ Kalytvyansky V. Y. Urok sovetskoho / V. Kalytvyansky. – Mytyshchy, 2012. – S. 92.

УДК 930(470=576)

© Назарій Христан
(Чернівці)

МІСТА УКРАЇНИ ТА ЇХ ЮВІЛЕЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті автор торкається проблеми «створення» відліку початку міст у радянський час. Основна увага зосереджується на ролі святкування міських ювілеїв, формуванні їх політичного та історичного тла. Конструювання «ювілейної біографії» простежено на прикладі Кам'янець-Подільського та Києва, історія яких є показовою з точки зору фальшивості дат.

Ключові слова: місто, ювілей, святкування, радянський період, Кам'янець-Подільський, Київ.

Н. Христан
(Черновці)

ГОРОДА УКРАИНЫ И ИХ ЮБИЛЕИ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

В статье автор затрагивает проблему «создания» отсчета начала городов в советское время. Основное внимание сосредоточено на роли празднования городских юбилеев, формировании их политического и исторического фона. Конструирование «юбилейной биографии» прослеживается на примере Каменец-Подольского и Киева, история которых является показательной с точки зрения ложности дат.

Ключевые слова: город, юбилей, празднование, советский период, Каменец-Подольский, Киев.

N. Khrystan
(Chernivtsi)

CITIES OF UKRAINE AND THEIR ANNIVERSARIES IN SOVIET HISTORICAL THOUGHT

In this article, the author addresses the issue of creating a reference beginning towns in the Soviet era. The focus is on the role of towns celebration anniversaries, the formation of their political and historical background. Construction of the «anniversaries biography» can be traced on the example of Kamenez-Podolsk and Kyiv, the history of which is indicative of the falsity of dates.

Research of the cities in Soviet time had a specific motives – celebrating anniversaries. Public celebration of cities anniversary in Soviet Union was began in 1947 with 800 year's anniversary of Moscow. This date was defined from the first chronicle mention about land with this name. Obviously, this solution about Moscow anniversary had right accept only Joseph Stalin.

One time, celebrating of 700 years of Lviv anniversary on the basis of chronicle mention for soviet authority was quite natural, because with this possible they could scientific confirm for 100 years older Moscow. Knowing about mechanism of functioning authority in Soviet Union, we can assume that this solution could accept Lviv Regional Committee of the Communist Party, but only with the permission of the Central Committee of the Communist Party. It was proclaimed the slogan of a significant historical role of the city in the heroic struggle of the Ukrainian people against foreign invaders, for social and national liberation. Also, the Soviet leadership wanted to show that Lviv was founded not by Poland kingdom – it was founded by prince of Rus'.

In 1976 local authorities initiated the celebration of the 200th anniversary of Dnipropetrovsk. This date was casued from report of governor Vladimir Chertkov to G. Potemkin about the place for creating the southern capital of the empire. This Strange argument was explained binding to another anniversary date – 70th anniversary of Leonid Brezhnev (in this city Secretary General was began his party career). This date has experienced Leonid Brezhnev and the Soviet Union. The city administration had been getting additional money from the Dnipropetrovsk anniversary celebration.

One of the most interesting and mystical anniversary date is celebrating of Kamenez-Podolsk (next KP) city anniversary. Research the city's founding date was event of regional scale. But later this event was got nationwide character. Founding date of KP became discussion theme in scientific literature of soviet and worldwide historiography. Researchers have tried various ways to extend the life of the city back centuries. Researchers have identified four main theories of the origin of the city: Lithuanian, Armenian, Dako-Roman, Old Rus'.

The basis of all theory has next argument: KP mentioned in Armenian sources in 1062. Despite the